

2. Caritas – den historiska och teologiska bakgrunden till den romersk-katolska kyrkans institutionaliserade kärleksverksamhet

Otfried Czaika

Från urkyrkan till 1900-talet

Begreppen *diakoni* och *caritas* står sedan 1800-talet för den av de stora västeuropeiska kyrkorna institutionaliserade och oftast frivilligt utövade kärleksverksamheten. Begreppet *diakoni* används främst inom protestantismen, medan den romersk-katolska kyrkan hellre använder begreppet *caritas*.¹ Beteckningarna *diakoni* och *caritas* anknäver båda till Nya Testamentets och urkyrkans terminologi. Det grekiska ordet *diakonia* betyder bland annat "tjänst" eller "betjäning". I enlighet med detta står benämningen *diakonos* (grekiska för diakon) för "tjänare", "medhjälpare" eller dylikt. Med diakon *betecknas* i Nya Testamentet församlingens medarbetare som tjänar vid bordet, alltså den som hjälper till under kärleksmåltiden (s. k. *agape*). Inom den tidiga kristendomen var kärleksmåltiden, som i början kan anses som en funktionell variant av nattvardsfirandet, den centrala punkten där församlingens sociala arbete ägde rum. Genom kärleksmåltiden kunde de bättre bemedlade församlingsmedlemmarna dela ut stöd i form av livsmedel till de behövande.

---

¹ "Diakonie wird im neuprotestantischen Sprachgebrauch häufig als Synonym für 'Liebestätigkeit' (Caritas) verwendet. Dementsprechend erscheint das Epitheton 'diakonisch' als ein motivanzeigendes Beiwort für dasjenige soziale Handeln, das aus christlichem Glauben erwächst." Philippi, Paul, Diakonie I, i: *Theologische Realenzyklopädie*, Band VIII, Berlin/New York 1981, här s. 621.

Diakonens uppgift var i början att organisera detta, men så småningom övertog diakonen även andra sociala uppgifter inom församlingen. Det latinska ordet *caritas*, som bland annat betyder ”högaktning”, ”vördnad”, ”upppoffrande kärlek” och senare även ”den kristna nästankärleken” är sedan fornkyrkans tid den vanliga översättningen av det grekiska ordet *agape*,² som i sin tur betecknar den icke-erotiska kärleken – och, som nämnts ovan, användes som beteckning för församlingens kärleksmåltider.

Den kristna kärleksverksamheten har sitt ursprung först och främst i det dubbla kärleksbudet.³ Redan ur evangelierna kan dessutom den första, antagligen spontana, praktiska utformningen av nästankärleken gentemot fattiga, sjuka, fångar och främlingar rekonstrueras.⁴ Nya Testamentets yngre texter vittnar om att den kristna kärleksverksamheten vid slutet av det första och början på det andra århundradet genomgick en institutionaliseringsprocess. Den första församlingen i Jerusalem valde sju män, för att sköta ”tjänsten vid bordet”, vilket syftar till organisationen av *agape*-måltiden (Apg. 6, 1-6).⁵ I den tidiga kristna kyrkan etablerades jämte biskopen ytterligare två ämbeten som hade olika uppgifter i församlingen: Presbytern var biskopens medhjälpare och vikarie i

---

² Jmf Stauffer, Ethelbert, *ἁγάπη, ἀγάπη, ἀγαπητός*, i: Kittel, Gerhard (red.), *Wörterbuch zum Neuen Testament*, bd. 1, Stuttgart 1933/1966, s. 20-55, här s. 36 ff.

³ ”Du skall älska Herren, Din Gud, av hela ditt hjärta och med hela din själ och med hela din kraft och med hela ditt förstånd, och din nästa som dig själv.” Lk 10, 27. Jmf även de synoptiska parallellställen i Mk 12, 28-31, Mt 22, 34-40.

⁴ ”Sedan skall kungen säga till dem som står till höger: ’Kom, ni som har fått min faders välsignelse, och överta det rike som har väntat er sedan världens skapelse. Jag var hungrig och ni gav mig att äta, jag var törstig och ni gav mig att dricka, jag var hemlös och ni tog hand om mig, jag var naken och ni gav mig kläder, jag var sjuk och ni såg till mig, jag satt i fängelse och ni besökte mig.’ Då kommer de rättfärdiga att fråga: ’Herre, när såg vi dig hungrig och gav dig mat, eller törstig och gav dig att dricka? När såg vi dig hemlös och tog hand om dig eller naken och gav dig kläder? Och när såg vi dig sjuk eller i fängelse och besökte dig?’ Kungen skall svara dem: ’Sannerligen, vad ni har gjort för någon av dessa minsta som är mina bröder, det har ni gjort för mig.’” Mt 25, 34-40; jmf hela bibelstället: Mt 25, 31-46.

⁵ I detta sammanhang borde dock hänvisas till, att de i Apg. 6, 1-6 nämnda sju män betecknas först av kyrkofadern Irenaeus och traditionen efter Irenaeus uttryckligen som diakoner. Philippi 1981, s. 621.

liturgiska angelägenheter, medan diakonen blev biskopens högra hand, [...] främst i det sociala arbetet som låg inom biskopens ansvarsområde.⁶

I och med framväxten av en kyrklig hierarki kallade biskoparna både män, diakoner (1 Tim 3, 8-13), och kvinnor, diakonissor (Rom 1, 16), som medarbetare för sociala uppgifter.⁷ Den tidiga kristna kyrkans kärleksverksamhet riktade sig till sjuka, svaga, fattiga och de som var oförmögna att arbeta. Ett slags hemtjänst gav människorna både konkret och andlig hjälp.⁸

I enighet med det dubbla kärleksbudet (Lk 10, 27 och parallellställen) innehåller begreppet *caritas* i den tidiga kristendomen och även senare hos Augustinus två riktningar: Caritas är inte bara den mot Gud riktade kärleken utan också nästankärleken som är ett resultat av denna presumtiva Gudskärlek.⁹ Gud är därmed enligt den tidiga kristendomens och även enligt Augustinus uppfattning alltid det första objektet som människans *caritas* har, nästan utgör således den mänskliga kärlekens andra objekt. En enbart humanistisk, bara mot människan riktad nästankärlek utan Gudskärlek är otänkbar inom ramen för detta synsätt.

Med begreppen *diakoni* och *caritas* knyter de olika kristna kyrkorna an till ett gemensamt fornkyligt arv som syftar på den i agapemåltiden utövade sociala verksamheten. Sedan Nya Testamentets och fornkylkans tid är den riktade hjälpen mot den nödlidande medmänniskan ett centralt uttryck för den kristna tron.¹⁰ Även om de olika kyrkorna således har en gemensam utgångspunkt i Nya Testamentet och i den fornkyliga traditionen, måste det dock påpekas att konfessionella

---

⁶ Philippi 1981, s. 622.

⁷ Jmf Kilström, Bengt Ingmar, *Kyrka och diakoni I och II*, Åbo 1986, s. 7 ff.; Wadensjö, Bengt, *Kyrkans framtidsväg diakonin*, Älvsjö 1986, s. 25 ff.

⁸ Philippi 1981, s. 624.

⁹ Anknytningen till Gudskärleken finns förresten redan i Gamla Testamentet, i synnerhet i förbundstanken. Här anses vara erfandet av Guds kärlek ”den bärande grunden för förbundsteorin”. Stauffer, ἀγαπᾶω, ἀγαπή, ἀγαπήτοσ s. 27. Även Nya Testamentet länkar Gudskärleken och människans kärleksverksamhet ihop: Gudskärlekens mål är människan, ett verk som dock bara kan fullbordas genom människans kärlek, som riktar sig mot nästan, men i slutet även tillbaka till Gud. Ibid. s. 50 ff. Ang. Augustinus och hans syn på *caritas* jmf Braw, Christian, *Åter till Gud – trons mönster hos Augustinus*, Skellefteå 1994, s. 119-137.

¹⁰ Beyreuther, Erich, *Geschichte der Diakonie und Inneren Mission in der Neuzeit*, Berlin 1983, s. 12 ff.

skillnader successivt bildades mellan de olika kyrkorna genom reformationen på 1500-talet och konfessionaliseringen på 1600- och 1700-talen.

Kristendomens sociala arbete har genom tiderna ofta haft radikala inslag och dessutom befunnit sig i ett spänningsfält mellan det institutionella och det personliga. Både Jesu förkunnelse¹¹ och urkyrkans församlingar skiljde sig från större delen av de omgivande samhällena och de bestående religionerna genom långtgående föreställningar om social jämlikhet.¹² Jesu och urkyrkans föreställningar om jämlikhet har därför ibland betecknats som ”kommunistiska”. Under kristendomens hela tvåtusenåriga historia går nya sociala insatser ofta hand i hand med radikala tendenser som kan rikta sig både mot staten och de kyrkliga institutionerna. Exempel på detta är den helige Franciscus och stora delar av franciskanorden under medeltiden. Deras radikala betoning av fattigdomsidealet stod inte bara i motsats till det världsliga livet utan också till det dåvarande kyrkliga systemet som av förespråkarna för fattigdomsidealet ansågs som ”förvärldsligt”. Även den radikala reformationen, i synnerhet döparna, presenterade radikala religiösa och politiska idéer. Likaså var 1700-talets pietism eller 1800-talets kyrkliga sociala insatser ofta uttryck för såväl samhälls- som intern kyrkokritik. En förnyelse och betoning av kristendomens diakonala respektive karitativa uppgifter krävdes. Denna genomfördes främst av enstaka personer och oftast med ett visst kyrkligt-institutionellt motstånd. Den helige Franciscus är återigen det mest kända exemplet för denna spänning mellan det institutionella och det personligt-kristna.¹³

Efter att ha varit förföljd i det romerska riket blev den kristna tron under kejsar Konstantin år 313 tillåten när religionsfrihet infördes,¹⁴ och

---

¹¹ Jmf t. ex. Mk. 10: 17-31, Mk. 12: 28-31, Lk. 6: 20-36, Lk. 6: 25-37, Lk. 12: 13-21, m. fl. Jmf även eventuella parallellställen.

¹² Klauck, Hans-Josef, Der ‚Kommunismus‘ der Urgemeinde, *Lebendige Seelsorge* 35, s. 122-125. Se även: Klauck, Hans-Josef, *Religion und Gesellschaft im frühen Christentum – Neutestamentliche Studien*, Tübingen 2003.

¹³ Lang, Justin, Franziskus v. Assisi, i: *Lexikon für Theologie und Kirche*, bd. 4, Freiburg 1995, s. 44-47.

¹⁴ Hall, Stuart George, Konstantin I, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XIX, Berlin/New York 1990, s. 489-500, i synnerhet s. 490, 497. Hubertus Prinz zu Löwentstein, *Konstantin der Große – Schöpfer des christlichen Europa*, München/Wien 1983, s. 149-162, s. 295-307.

senare statsreligion under kejsar Teodosius år 380.¹⁵ Då började ett ömsesidigt beroendeförhållande mellan stat och kyrka i allmänhet, och mellan staten och den kristna kärleksverksamheten i synnerhet, växa fram. Denna relation genomgick under de kommande århundraden en påtaglig institutionaliseringsprocess. På grund av den senromerska statens svaghet övertog kyrkan och dess ämbetsmän från 300-talet allt flera sociala uppgifter. I praktiken började kyrkans sociala arbete att ersätta statens. Sedan 300-talets slut förknippades den diakonala idén allt mera med en faktiskt existerande byggnad respektive social inrättning. Den första, inte längre till en viss församling knuten, diakonala institutionen grundades år 370 av Basilius från Caesarea.¹⁶ Detta

diakonicentrum bestod av ett sjukhus samt ett hospital för smittsamma sjukdomar, ett barnhem, ett hospits för främlingar och resenärer, ett hus för fattiga och ett kloster.¹⁷

Redan i Basilius diakonicentrum möter vi således det som i framtiden kom att sätta sin prägel på det kyrkliga socialarbetet, nämligen närmandet av den institutionaliserade och i en speciell byggnad förankrade kristna kärleksverksamheten till klosterkulturen. Sedan medeltidens början tar klostren över kyrkans karitativa uppgifter, samtidigt som diakonens ämbete omformas. Diakonen är inte längre församlingens eller stiftets sociala medarbetare utan diakonatet blir till ett av de prästerliga ämbetena i kyrkans hierarki. Att klostren skötte allt flera sociala uppgifter befrämjades inte minst genom Augustinus föreställning om munkarnas arbete och genom Benedikt av Nursias klosterregel.¹⁸

---

¹⁵ Leppin, Hartmut, Theodosius I, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXXIII, Berlin/New York 2002, s. 255-258.

¹⁶ Constantelos, Demetrios J., *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Rochelle 1991, s. 48-52, s. 75 ff. Jmf Philippi 1981, s. 628.

¹⁷ Leis, Annette, *Den kyrkliga diakonins roll inom ramen för två välfärdssystem – En jämförande fallstudie av två diakoniinstitutioner i Sverige och Tyskland*, Uppsala 2004, s. 40.

¹⁸ Philippi 1981, s. 629. Till Benedikt av Nursia jmf de Vogüé, Adalbert, Benedikt von Nursia, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. V, Berlin/New York 1980, s. 538-549; Frank, Karl Suso, Benediktiner, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. V, Berlin/New York 1980, s. 549-560.

Även ”kristendomens germanisering” påverkade under antikens slut och medeltidens början kyrkans sociala insatser. Enligt germanska föreställningar ägde konungen och överheten sakrala rättigheter och hade därför även religiösa uppgifter. Adelsmän, godsägare och stormän, som inom sina territorier hade instiftat kyrkor eller kloster, betraktade dessa som sina privata ägodelar och härledde därur rätten att utnämna klerker och att sköta kyrkans uppgifter, inklusive det sociala arbetet. Denna utveckling syns nog tydligast under Karl den Stores liv och gärning. Då blev benediktinernas kloster centra för mission, kolonisation, skola, konst och social verksamhet.¹⁹ Som kejsare hävdade Karl den Store inte bara ett världsligt utan också ett andligt hegemonialt maktanspråk över hela den kristna världen.²⁰ Detta ledde i det medeltida Europa med jämna mellanrum till mindre och större sammandrabbningar (som t. ex. investiturstriden)²¹ mellan kyrka och stat och till kyrkliga reformsträvanden som försökte lösgöra kyrkan, i synnerhet klostren, från överhetens inflytande (t. ex. den cluniaciensiska reformrörelsen) och slog vakt om *libertas ecclesiae*, kyrkans frihet.²²

Under århundraden efter det första millennieskiftet uppkom å ena sidan många olika lokalt förankrade broderskap som ägnade sig åt sociala uppgifter och grundade bland annat hospitalen. Å andra sidan grundades socialt verksamma ordnar som de olika hospitalordnarna Johanniterna (1113), Tempelriddarna (1120) och Tyska ordensherrarna (senast 1196)²³ eller andra socialt inriktade ordnar som till exempel francis-

---

¹⁹ Frank i: *Theologische Realenzyklopädie* 1980, s. 554 ff.

²⁰ Holtzmann, Robert, *Geschichte der Sächsischen Kaiserzeit (900-1024)*, München 1943, s. 8 ff., s. 42-58. Jmf Kaiser, Reinhold, *Bischofsherrschaft zwischen Königtum und Fürstenmacht – Studien zur bischöflichen Stadtherrschaft im westfränkischen Reich im frühen und hohen Mittelalter*, Bonn 1981.

²¹ Med investiturstriden betecknas 1000-talets sammandrabbningar mellan den världsliga överheten, i synnerhet den tyske kejsaren å den ena och den andliga överheten å den andra, i synnerhet påven. Den världsliga och den andliga överheten var oense om vem som skulle ha rätten att utnämna biskopar. Jmf Goetz, Werner, Investiturstreit, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XVI, Berlin/New York 1987, s. 237-247.

²² Holtzmann 1943, s. 480 ff. Ang. investiturstriden jmf Lehmann, Johannes, *Die Staufer – Glanz und Elend eines deutschen Kaiserhauses*, München 1978.

²³ Bookmann, Hartmut, Ritterorden, geistliche, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXXIV, Berlin/New York 2002, s. 238-243.

kanernas olika grenar (1209/1218, ordensreglarna från 1210, 1222, 1223).²⁴

Sedan det andra årtusendets början var de mest påtagliga sociala problemen i hela Europa fattigdomen och tiggeriet. Att tigga var den sista och enda möjliga utvägen för människor som hade fallit igenom storfamiljens sociala skyddsnät.²⁵ Tiggeriet kvarstod som det största sociala problemet till slutet av 1700-talet.²⁶

Bortsett från den egna släkten var det tre institutioner som skötte fattigvården under medeltiden: gillena, hospitalen och allmosorna. Den medeltida katolska kyrkan skapade med fattigdomsidealet och avlatsteorin ett teologiskt system som bidrog till att bekosta fattigvården. Genom föreställningen att den som ger pengar eller annat stöd till kyrkan eller dess karitativa institutioner, såsom hospitalen, klostren eller församlingarna, kan få syndernas förlåtelse, skapades nödvändiga medel för fattigvården. Enligt medeltidens idévärld

behövde de fattiga de rikas gåvor och de rika behövde de fattiga för att försäkra sig om frälsning med hjälp av goda gärningar och allmosor.²⁷

Dessa föreställningar resulterade i att välmående personer donerade delar av sin förmögenhet till de fattiga. Den medeltida tron på goda gärningar och deras betydelse för den troendes frälsning ökade i samband med det av Franciskus av Assisi betonade fattigdomsidealet och dessutom ökade benägenheten att träda in i en tiggerorden. Men dessa idéer i samband med fattigdomsidealet bidrog till att tiggeriet ökade, tiggeriet var helt enkelt en av samhället och kyrkan erkänd levnadsform. På sina håll i Europa hade tiggarna till och med organiserat sig under

---

²⁴ Schlageter, Johannes, Franziskaner, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XI, Berlin/New York 1983, s. 384-397.

²⁵ Jmf Flood, David, Armut VI, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. IV, Berlin/New York 1979, s. 88-98, i synnerhet s. 88 ff.

²⁶ Philippi 1981, s. 630 f.

²⁷ Leis, Annette, *Den kyrkliga diakonins roll inom ramen för två välfärdssystem – En jämförande fallstudie av två diakoniinstitutioner i Sverige och Tyskland*, Uppsala 2004, s. 43. Jmf Ulhorn, Gerhard, *Die christliche Liebeshätigkeit*, Stuttgart 1895, s. 324 ff.; Luhmann, Niklas, *Formen des Helfens im Wandel gesellschaftlicher Bedingungen*, i: Otto, Hans-Uwe & Schneider, Siegfried (red.), *Gesellschaftliche Perspektiven der Sozialarbeit*, Halbband 1/2, Neuwied/Berlin 1973, s. 21-43, här s. 21.

medeltiden i gillen och tiggeriet blev därmed ett skattepliktigt yrke.²⁸ Å ena sidan kunde medeltidens teologiska föreställningar alltså bidra till att bekosta tidens sociala arbete och därmed lindra sociala problem. Men samma idéer kunde å andra sidan bevara och förvärra dessa problem.

Framför allt Franciskus av Assisis tankar och hans karitativa verksamhet innehåller många kyrkokritiska drag genom betoningen av det radikala fattigdomsidealet legitimerat med en hänvisning till Nya testamentet. Att betona enkelheten och fattigdomen i en kyrka som hade blivit starkt politiskt engagerad och vars ämbetsmän levde i sus och dus kunde uppfattas som en grundläggande kritik riktad mot hela den medeltida katolska kyrkans organisation och lära.²⁹

Medan gillenas och hospitalens sociala arbete under medeltiden i regel var koncentrerat till städerna, försörjde klostren både stads- och landsortsbefolkningen med sociala tjänster. Under senmedeltiden började dock ett nytt samhällsskikt, stadsborgarna, växa fram vilket ledde till förändringar i samhällets sociala struktur. Sedan 1400-talet övertog städerna och magistraten mer och mer kontrollen över sociala inrättningar som hospital och stiftelser och prövade dessutom i större utsträckning än tidigare den behövandes behörighet till socialt stöd. Under 1500-talet smälte denna utveckling till stor del samman med reformationen och den begynnande konfessionaliseringen. Först och främst i områden som hade gått över till reformationen fick överheten, magistraterna, furstar med fler kontroll- och ledningsfunktioner över de sociala inrättningarna. Det ska påpekas att

kommunaliseringen, byråkratiseringen, rationaliseringen, pedagogiseringen och stigmatiseringen [av de behövande]³⁰

som hade börjat under 1400-talet och fortsatte under 1500-talet inte bara ägde rum i de protestantiska städerna utan också i de katolska. Men protestantismen hade, med betoningen av den världsliga överhetens

---

²⁸ Philippi 1981, s. 630.

²⁹ Flood i: *Theologische Realenzyklopädie* 1979, s. 92 ff.

³⁰ Leis 2004, s. 44.

kyrkliga och teologiska uppgifter (det s. k. Lutherska landskyrkodömet), en större benägenhet att överföra tidigare kyrkliga uppgifter till staten.

Bildandet av konfessionskyrkor omkring 1550 hade för alla västeuropeiska kyrkor, såväl lutherska, kalvinistiska som den katolska eftertridentinska kyrkan, en moderniserande funktion. Denna modernisering syns bland annat i de olika bekännelsedokumenterna, men den påverkade även hela samhället och hela det religiösa livet. Därmed förändrades också det sociala arbetet. Sedan 1500-talets andra hälft syns i de olika konfessionerna tydliga reformåtgärder när det gäller det sociala arbetet och en intensifiering av konfessionernas karitativa verksamhet. Då det efter reformationen hade uppstått olika kyrkor, fanns det dock för första gången i Västeuropas historia även konfessionella skillnader.

I de protestantiska områdena stärktes fattigvården och det sociala arbetet då de hamnade under statens uppsikt; det sociala arbetet blev effektivare bland annat genom stadgar för fattigvården och sammanslagning av kyrkliga gods. Men protestantismens polemik mot frälsningen genom goda gärningar bidrog också till att den karitativa verksamheten som tidigare hade bekostats genom privata medel till en viss del minskade, inte minst på grund av att klostren, stiftelser och andra sociala inrättningar försvann genom sekulariseringen eller blev till halvt statliga – halvt kyrkliga institutioner.³¹

Främst inom lutherdomen hade den sedan medeltiden decentraliserade sociala verksamheten, som i stor utsträckning sköttes av privata donationer och stiftelser, blivit till en centraliserad statskyrklig uppgift. Församlingens präst hade därmed – även i sin funktion som statlig ämbetsman – fått en mycket framskjuten roll och ett övergripande ansvar för kyrkans sociala arbete.³² Därmed växte en ny institution fram, som av förklarliga skäl saknade motsvarighet i den katolska världen, nämligen det protestantiska prästhemmet som församlingens sociala mötesplats.³³

---

³¹ Jmf Gantner, Petra, *Die verbandliche Caritas in Österreich – eine staatskirchenrechtliche Bestandsaufnahme*, Linz 1998, s. 3.

³² Brodd, Sven-Erik, *Diakonater från ecklesiologi till pastoral praxis*, Uppsala 1992, s. 48 f.

³³ Jmf Bainton, Ronald H., *Luther – mannen som blev epok*, Stockholm 1960, s. 303 ff.

Medan fattigvården och kyrkans sociala arbete inom protestantismen under 1500- och 1600-talen efter reformationen förändrades och moderniserades genom det statliga inflytandet var det inom katolicismen främst reformätgårderna som började efter konciliet i Trient, som befrämjade det karitativa arbetets utveckling. Det bör påpekas att den katolska kyrkans sociala arbete har en större kontinuitet i och med att samma klosterorden som till exempel franciskanerna var verksamma före och efter reformationen. Bara omkring ett årtionde efter reformationens början (1528) tillkom med Kapucinerna (OFM Cap = Ordo Fratrum Minorum Capucinatorum) en ny gren av franciskanerna som främst verkade inom missionen och själavården. En ännu större betydelse för katolska kyrkans karitativa verksamhet fick dock de nya ordnar, som befrämjades då den katolska andligheten fick en ny blomstertid efter konciliet i Trident.³⁴ På 1600-talet lade fransmannen Vincentius av Paulo (1581-1660), inspirerad av bland andra jesuitordens grundare Ignatius av Loyolas och hans tankar om tron och kärleken, grunden till de karitativt verksamma kongregationerna *Lazaristerna* (1624) och de *Barmhärtiga Systrarna* (som även kallas för *Filles de charité* eller *Soeurs grises*, grundade 1633, på nytt erkända 1668).³⁵ Vincentius' verksamhet utgör grunden för en modern katolsk *caritas*. Hans karitativa insatser satte från och med 1600-talet sin prägel på den sociala verksamheten inom den katolska kyrkan. Han blev dessutom genom sin betoning av den inre missionen (eller folksmissionen) och genom återupplivandet av det kvinnliga diakonatet en förebild för den protestantiska diakonin under 1800-talet.³⁶

1700- och 1800-talens idéhistoriska och religiösa strömningar medförde stora förändringar för den kristna kärleksverksamheten. Både upplysningen och pietismen betonade det individuella och det praktiska handlandet. Dessutom tilltog urbaniseringen i och med industrialiseringen under 1700- och 1800-talen vilket successivt skapade en arbetar-

---

³⁴ Deuringer, Karl, *Die katholische Caritas in der Neuzeit*, i: Krimm, Herbert (red.), *Das diakonische Amt der Kirche*, Stuttgart 1960, s. 421-466, här s. 438 ff.

³⁵ Gilley, Sheridan, Vinzenz von Paul, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXXV, Berlin/New York 2003, s. 111-114.

³⁶ Gilley 2003, s. 113 ff.

klass som ofta levde i fattigdom under hårda villkor.³⁷ Kyrkorna i Väst-europa mötte sedan 1700-talet i allt större utsträckning ett sekulariserat, urbaniserat och industrialiserat samhälle. Även om lösningarna av ”den sociala frågan” delvis skiljde sig mellan de olika religionerna var utgångspunkten densamma: Den kristna tron får sitt främsta uttryck i arbetet för nästan, med andra ord i det sociala arbetet. Kristen tro och socialt handlandet utgör således en odelbar enhet. Detta var grunden för till exempel den lutherske pietisten August Hermann Francke på 1700-talet och den katolske prästen Adolf Kolping. Den sistnämnde sammanfattade detta i följande påstående:

Livet vilar på tron; det sociala livet är trons levande uttryck³⁸

Kristendomen har, främst under 1900-talet, anklagats för att ha reagerat alldeles för sent på samhällets sociala problem under 1700- och 1800-talet. Kyrkans sociala insatser var för blygsamma och inte anpassade till tidens samhälleliga krav. Denna bild bör dock modifieras. Visserligen måste det medges att kyrkans diakonala respektive karitativa insatser under 1700- och 1800-talen bara kunde lindra en bråkdel av samhällets sociala problem som fattigdom, sjukdomar, bristande äldrevård etc. Dessutom var det sällan en hel kyrka och dess ledning försökte lösa sociala orättvisor, utan det var oftast enskilda framstående medlemmar som till exempel präster, lärare eller lekfolk som bidrog till största delen av förnyelsen och utökandet av kyrkans sociala arbete. Kyrkans sociala arbete förnyades främst underifrån och inte uppifrån, vilket dock inte förhindrade att de sociala insatserna underifrån kunde, ibland väldigt snabbt, inordnas i kyrkans institutionella struktur. Det fanns inom kyrkorna ett svar på samhällets sociala problem om än inte fullt ut på ämbetskyrkans och kyrkoledningens nivå. Sist men inte minst måste det poängteras att staten nästan helt och hållet lyste med sin frånvaro inom det sociala fältet. Under 1700- och 1800-talen ansågs socialpolitiken vara kraftigt underordnad de övriga statliga uppgifterna. Dessutom kom

---

³⁷ Jmf Christiansson, Elisabeth, *Kyrklig och social reform – motiveringar till diakoni 1845-1965*, Malmö 2006, s. 33.

³⁸ Kolping und die soziale Frage,

http://www.kolping.de/grundinfos/adolf_kolping_6.html (2007-02-05).

statens reaktion på de sociala frågorna några årtionden senare än motsvarande kyrkliga sociala åtgärder. För framtiden avgörande sociala inrättningar sjuöskades både inom katolicismen och protestantismen på 1830- och 1840-talen. Ett statligt intresse för sociala frågor började synas i hela Europa under 1800-talets senaste årtionden och var då mest framtvungat av den politiska vänstern.

1700-talets protestantiska pietism var ett svar både på de ideologiska och teologiska förändringarna och på förändringarna i samhällsstrukturen. Pietismens viktigaste gestalt, tysken Philipp Jakob Spener,³⁹ krävde att teologistudenterna skulle lära sig att undervisa de mindre bemedlade och trösta de sjuka. August Hermann Franckes religiösa program var uttalat socialt inriktat. Han instiftade i staden Halle bland annat skolor för föräldralösa barn, ett boktryckeri och ett sjukhus. Förkunnelsen av det kristna budskapet skulle enligt Francke alltid vara knuten till ett socialt respektive diakonalt arbete, förkunnelsen skulle med hjälp av kärleksverksamheten inte bara ha formen av en yttre mission bland hedningar utan även i en inre mission i det egna landet.⁴⁰

Pietismens synsätt på det kristna sociala arbetet determinerade under 1800-talet kyrkornas sociala insatser. Dessa ökade även på grund av att den sociala snedfördelningen slog allt hårdare mot den underprivilegerade arbetarklassen. I städerna bildades samhällliga grupper som saknade det sociala skyddsnät som familjen eller bygemenskapen tidigare kunnat erbjuda. Dessutom bidrog franska revolutionen och upplösningen av det Tyska riket 1803/1806 till en omfattande sekularisering som bland annat resulterade i indragningen av kyrkliga egendomar, vilket i sin tur på många håll i Europa ledde till nedläggning av kloster och därmed en försämrad social verksamhet.

Kyrkornas allt starkare intresse för det diakonala respektive karitativa arbetet under 1800-talet var dock även ett svar på en både filosofisk och politisk radikalisering, som lett till att kyrkornas dittills självgivna tolk-

---

³⁹ Wallmann, Johannes, Philipp Jakob Spener, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXXI, Berlin/New York 2000, s. 652-666.

⁴⁰ Friedrich de Boor, Francke, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XI, Berlin/New York 1983, s. 312-320. Jmf Spjuth, Roland, *Diakonins historia – från fornkyrka till framtid*, i: Wallskär, Helene (red.), *Diakonins perspektiv*, Stockholm 1999, s. 39.

ningsanspråk allt mera ifrågasattes. Så hade till exempel Ludwig Feuerbachs och Karl Marx idéer bidragit till att allt fler människor vände sig bort från kyrkan.⁴¹ En utökad social kyrklig verksamhet kunde således vara en möjlighet att samtidigt bemöta både faktiskt existerande sociala orättvisor och religionskritiken.

Inom den tyska protestantismen gjordes på 1830- och 1840-talen avgörande diakoniska insatser. Teologen och läraren Johann Hinrich Wichern grundade 1833 ett hem för fattiga barn i Hamburg och engagerade sig senare inom fängvården och militär diakonin bland annat på uppdrag av den preussiska regeringen.⁴² Samtidigt med Wichern befrämjade den protestantiske prästen Theodor Fliedner kyrkans sociala insatser. Fliedner grundade 1833 ett hem för före detta kvinnliga fångar, 1835 en småbarnsskola i Düsseldorf och ett år senare en liknande skola i Kaiserswerth med ett seminarium för lärarinnor. Samma år grundade han en diakonissförening och en diakonissanstalt som blev ett centrum för socialt arbete. Diakonissanstalten knöts under de kommande åren samman med ett sjukhus, ett seminarium för lärarinnor, ett hem för föräldralösa flickor samt ett hus för sinnessjuka kvinnor.⁴³

Därmed öppnade Fliedner kyrkans sociala arbete för kvinnorna i mycket större utsträckning än under tidigare historiska perioder. Diakonissanstalterna eller den så kallade sällskapsdiakonin var en inomkyrklig rörelse som bildades för att kunna möta de nya behoven som uppstod i de industrialiserade 1800-talssamhällena.⁴⁴ Fliedners diakonissanstalt i Kaiserswerth blev inte bara ett centrum för den tyska protestantiska och i huvudsak kvinnliga diakonin utan också en förebild för

---

⁴¹ Jmf Salaquarda, Jörg, Ludwig Feuerbach, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XI, Berlin/New York 1983, s. 144-157; Fleischer, Helmut, Marx/Marxismus I, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXII, Berlin/New York 1992, s. 229-245; Rolefs, Helmut, Marx/Marxismus II, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXXI, Berlin/New York 1992, s. 245-258.

⁴² Hermann, Volker, Johann Hinrich Wichern, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXXV, Berlin/New York 2003, s. 733-739.

⁴³ Degen, Johannes, Friederike & Theodor Fliedner, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XI, Berlin/New York 1983, s. 214-215.

⁴⁴ Blennberger, Erik & Nilsson, Gert, *Diakonins identitet – diakoniinstitutioners identitet och inriktning med fokus på stiftelsen Stora Sköndal*, Stockholm 1998, s. 13.

liknande inrättningar i Tyskland, England och Skandinavien.⁴⁵ I detta sammanhang bör också nämnas den protestantiske prästen Friedrich von Bodelschwingh, som på 1870- och 1880-talet inrättade ett slags socialt kyrkligt modellsamhälle nära staden Bielefeld. Detta omfattade bland annat sjukhus, församlingshus, skolor och hade till och med egen el- och vattenförsörjning.⁴⁶

Även för den katolska sociala verksamheten började under 1840-talet en blomstringsperiod och även här var det, åtminstone i början, snarare enstaka personer som reagerade på de sociala förändringarna i samhället än kyrkan som institution. År 1840 grundade Anna Weißbach en förening för kvinnornas frivilliga sociala arbete i Trier. Weißbach anknöt främst till Vincentius av Paulo. Med Weißbachs kvinnoförening för det frivilliga sociala arbetet fick även katolicismen en ny institutionaliserad kärleksverksamhet. Weißbach blev under kommande år en förebild på många håll i Tyskland, där det grundades en lång rad liknande föreningar, till exempel Elisabeth-föreningarna, Elisabeth-konferenserna eller kvinnornas Vincentius-förening. Ur denna lekmannaverksamhet växte år 1842 i Schlesien även en ny kvinnoorden fram, den av Clara Wolff grundade Kongregation der Schwestern von der heiligen Elisabeth (Systernarnas kongregation av den heliga Elisabeth), som ägnade sig åt sjukvård. Denna orden spreds snabbt till andra delar av Europa och kom 1866 till Sverige.⁴⁷ Elisabeth-föreningarna kan anses vara en föregångare till Caritas som grundades drygt femtio år senare.

Bland 1840-talets sociala kyrkliga landvinningar inom katolicismen bör också nämnas Adolf Kolpings ombildning av en katolsk förening för

---

⁴⁵ Jmf bl. a.: Leis 2004, s. 91 ff. Mustakallio, Hannu, *Palvelun poluilla Pohjois-Suomessa: Oulun diakonissakoti 1896-1916* (Sammanfattning: I diakonins tjänst i norra Finland), Oulu 2001; Antikainen, Marjo-Riita, *Sääty, sukupuoli, uskonto: Mathilda Wrede ja ytheiskunnan muutos 1883-1913*, Helsingfors 2004; Elmund, Gunnel, *Det kvinnliga diakonatet som kall: Johan Christoffer Brings syn på diakonissverksamhetens uppgift och form*, Skellefteå 2005; Inghammar, Helena, *Från moderhuset till domkyrkan – uttagning, invigning och vigning av diakoner och diakonissor i Svenska Kyrkan 1855-1999*, Skellefteå 2005.

⁴⁶ Ruhbach, Gerhard, Friedrich von Bodelschwingh, Vater und Sohn, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. VI, Berlin/New York 1980, s. 744-747.

⁴⁷ Zöckler, Otto, Elisabetherinnen, i: Albert Hauck (red.), *Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, tredje upplaga, bd. 5, Leipzig 1898, s. 314-315.

unga män (Jünglingsverein) till en gesällförening som ägnade sig åt social verksamhet men också engagerade sig starkt för folkbildningen. Gesällföreningarna i Kolpings anda grundades runtom i Europa. År 1865 fanns det cirka 400 gesällföreningar i världen.

Under hela 1800-talet växte de sociala insatserna och uppgifterna både inom katolicismen och protestantismen. Nya sociala föreningar, både delvis frivilliga organisationer och rent professionella inrättningar grundades. För att åskådliggöra boomen i kyrkornas sociala verksamhet under sent 1800- och tidigt 1900-tal räcker det nog med att nämna att mellan 1881 och 1910 grundades 392 katolska sjukhus i Tyskland, vilket i genomsnitt motsvarar mer än ett sjukhus i månaden!

År 1897 grundade den katolske prästen Lorenz Werthmann i Köln en riksomfattande social förening ”Caritasförbundet för det katolska Tyskland”, som kunde sammanfatta de oftast territorialt begränsade och splittrade sociala katolska verksamheterna under ett tak. Caritasförbundet skulle snabbt bli den största katolska institutionen för socialt arbete i Tyskland och nådde under 1900-talet även andra länder i Europa, däribland Sverige.

Sammanfattande diskussion

Den kristna kärleksverksamheten har genom tiderna haft många olika former; tidsandan, teologiska och konfessionella grundval samt idéhistoriska, samhällseliga och politiska faktorer har påverkat dess gestalt. De stora historiska fundamentalprocesserna manifesterar sig i kärleksverksamhetens utformning under en drygt tvåtusenårig kyrkohistoria. Således kan det vara svårt – om än inte omöjligt – att hitta övergripande parametrar som beskriver den kristna kärleksverksamhetens förverkligande i ett tvåtusenårigt perspektiv. Ändå vill jag försöka att subsumera de historiska processerna i en *longue durée* på två årtusenden under tre konstanter:

1. Den kristna kärleksverksamheten avspelar sig i ett dialektiskt beroendeförhållande mellan personlig engagemang och institutionalisering: Sedan urkyrkans tid är det oftast ett personligt intresse för näs-

tan baserat på kristen tro och etisk övertygelse som ligger till grund för karitativ verksamhet. Början till ett karitativt engagemang ligger därför oftast utanför de befintliga samhälleliga och religiösa institutionerna och kan dessutom innehålla tydliga element av samhälls- och kyrkokritik. Trots detta tenderar det ur ett personligt intresse startade karitativa arbetet i sin tur att organisera sig i institutioner som efter hand smälter samman med redan bestående kyrkliga och samhälleliga strukturer.

2. Det karitativa arbetet sker i skärningspunkten mellan kyrka och stat, religion och samhälle och fokuserar på människan: Kristendomen har en förmåga att reagera på sociala orättvisor och samhälleliga sneddrivningar och möter dessutom fundamentala antropologiska frågor som sjukdom och död. Det karitativa handlandet är därmed både ett svar på allmänmänskliga frågor och samhällets utveckling. Svarets form är den mot nästan utsträckta hjälpande handen.
3. Den kristna kärleksverksamheten är dock inte enbart reaktiv. Även om de faktiskt existerande sociala problemen framkallar en praktisk-religiös reaktion är den kristna kärleksverksamhetens mål framåtriktad: Kristendomens framtidsvision är Guds rike på jorden, ett samhälle utan orättvisor med det fullkomliga förverkligande av nästan-kärleken människorna emellan. På grund av detta har det kristna karitativa arbetet – såsom även inom Svenska Caritas i början av 2000-talet – benägenheten att engagera sig i globala sammanhang: Nästan och kärleken till henne må vara både utgångspunkt och objekt för karitativt engagemang. Det övergripande målet är dock världen och mänskligheten i sin helhet. Den karitativa verksamheten lever alltså från kristendomens teologiska och etiska mål som i slutändan riktas mot hela världen och mänskligheten.

Det sistnämnda leder till en avslutande tanke: Även om kärleksverksamhetens mål är en rättvis värld sker den ändå under vetskap om att orättvisor och sociala problem kommer att finnas även i framtiden. Aktioner för Guds rike omfattar därmed alltid reaktion på bestående missförhållanden. Detta betyder att karitativ verksamhet som kritiskt samhälleligt och religiös korrektiv alltid kommer att finnas inom kristendomen, så

som den har funnits de senaste tvåtusen åren. Målet finns men kommer aldrig att kunna förverkligas till fullo i denna värld, eftersom den kristna framtidsvisionen utgår ifrån den religiösa förhoppningen som ser det slutgiltiga förverkligande av rättvisa, jämlikhet etc. enbart i Guds rike som en kosmisk händelse som ligger utanför mänskliga begrepp som tid och rum och därmed utanför denna värld. Eller som den amerikanske 1900-talsteologen Reinhold Niebuhr påpekade i sin bok *An Interpretation of Christian Ethics*:

[T]he Kingdom of God is therefore not here. It is in fact always coming but never here.⁴⁸

Referenser

- Antikainen, Marjo-Riita, *Sääty, sukupuoli, uskonto: Mathilda Wrede ja ytheiskunnan muutos 1883-1913*, Helsingfors 2004.
- Bainton, Ronald H., *Luther – mannen som blev epok*, Stockholm 1960.
- Blennberger, Erik & Nilsson, Gert, *Diakonins identitet – diakoniinstitutioners identitet och inriktning med fokus på stiftelsen Stora Sköndal*, Stockholm 1998.
- Beyreuther, Erich, *Geschichte der Diakonie und Inneren Mission in der Neuzeit*, Berlin 1983.
- Bookmann, Hartmut, Ritterorden, geistliche, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXXIV, s 238-243, Berlin/New York 2002.
- Braw, Christian, *Åter till Gud – trons mönster hos Augustinus*, Skellefteå 1994.
- Brodd, Sven-Erik, *Diakonitet från ecklesiologi till pastoral praxis*, Uppsala 1992.
- Christiansson, Elisabeth, *Kyrklig och social reform – motiveringar till diakoni 1845-1965*, Malmö 2006.
- Constantelos, Demetrios J., *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Rochelle 1991.
- de Boor, Friedrich, Francke, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XI, s 312-320, Berlin/New York 1983.
- de Vogüé, Adalbert, Benedikt von Nursia, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. V, Berlin/New York 1980.
- Degen, Johannes, Friederike & Theodor Fliehdner, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XI, s 214-215, Berlin/New York 1983.

---

⁴⁸ Niebuhr, Reinhold, *An Interpretation of Christian Ethics*, San Francisco 1935, s. 36.

- Deuringer, Karl, Die katholische Caritas in der Neuzeit, i: Krimm, Herbert (red.), *Das diakonische Amt der Kirche*, s 421-466, Stuttgart 1960.
- Elmund, Gunnel, *Det kvinnliga diakonatet som kall: Johan Christoffer Brings syn på diakonissverksamhetens uppgift och form*, Skellefteå 2005.
- Fleischer, Helmut, Marx/Marxismus I, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXII, s 229-245, Berlin/New York 1992.
- Flood, David, Armut VI, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. IV, s 88-98, Berlin/New York 1979.
- Frank, Karl Suso, Benediktiner, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. V, s 549-560, Berlin/New York 1980.
- Gantner, Petra, *Die verbandliche Caritas in Österreich – eine staatskirchenrechtliche Bestandsaufnahme*, Linz 1998.
- Gilley, Sheridan, Vinzenz von Paul, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXXV, s 111-114, Berlin/New York 2003.
- Goez, Werner, Investiturstreit, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XVI, s 237-247, Berlin/New York 1987.
- Hall, Stuart George, Konstantin I, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XIX, s 489-500, Berlin/New York 1990.
- Hermann, Volker, Johann Hinrich Wichern, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXXV, s 733-739, Berlin/New York 2003.
- Holtzmann, Robert, *Geschichte der Sächsischen Kaiserzeit (900-1024)*, München 1943.
- Inghammar, Helena, *Från moderhuset till domkyrkan – uttagning, invigning och vigning av diakoner och diakonissor i Svenska Kyrkan 1855-1999*, Skellefteå 2005.
- Kaiser, Reinhold, *Bischofsherrschaft zwischen Königtum und Fürstenmacht – Studien zur bischöflichen Stadtherrschaft im westfränkischen Reich im frühen und hohen Mittelalter*, Bonn 1981.
- Kilström, Bengt Ingmar, *Kyrka och diakoni I och II*, Åbo 1986.
- Klauck, Hans-Josef, Der „Kommunismus“ der Urgemeinde, *Lebendige Seelsorge* 35, s 122-125, Würzburg 1984.
- Klauck, Hans-Josef, *Religion und Gesellschaft im frühen Christentum – Neutestamentliche Studien*, Tübingen 2003.
- Kolping und die soziale Frage,
http://www.kolping.de/grundinfos/adolf_kolping_6.html (2007-02-05)
- Lang, Justin, Franziskus v. Assisi, i: *Lexikon für Theologie und Kirche*, bd. 4, s 44-47, Freiburg 1995.
- Lehmann, Johannes, *Die Staufer – Glanz und Elend eines deutschen Kaisergeschlechts*, München 1978.
- Leis, Annette, *Den kyrkliga diakonins roll inom ramen för två välfärdssystem – En jämförande fallstudie av två diakoninstitutioner i Sverige och Tyskland*, Uppsala 2004.

- Leppin, Hartmut, Theodosius I, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXXIII, Berlin/New York 2002.
- Luhmann, Niklas, Formen des Helfens im Wandel gesellschaftlicher Bedingungen, i: Otto, Hans-Uwe & Schneider, Siegfried (red.), *Gesellschaftliche Perspektiven der Sozialarbeit*, Halbband 1/2, 2 21-43, Neuwied/Berlin 1973.
- Mustakallio, Hannu, *Palvelun poluilla Pohjois-Suomessa: Oulun diakonissakoti 1896-1916* (Sammanfattning: I diakonins tjänst i norra Finland), Oulu 2001.
- Niebuhr, Reinhold, *An Interpretation of Christian Ethics*, San Francisco 1935.
- Philippi, Paul, Diakonie I, i: *Theologische Realenzyklopädie*, Band VIII, Berlin/New York 1981.
- Rolefs, Helmuth, Marx/Marxismus II, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXXI, s 245-258, Berlin/New York 1992.
- Ruhbach, Gerhard, Friedrich von Bodelschwingh, Vater und Sohn, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. VI, s 744-747, Berlin/New York 1980.
- Salaquarda, Jörg, Ludwig Feuerbach, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XI, s 144-157, Berlin/New York 1983.
- Schlageter, Johannes, Franziskaner, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XI, s 384-397, Berlin/New York 1983.
- Spjuth, Roland, Diakonins historia – från fornkyrka till framtid, i: Wallskär, Helene (red.), *Diakonins perspektiv*, Stockholm 1999.
- Stauffer, Ethelbert, ἁγαπῶ, ἀγαπῆ, ἀγαπητοσ, i: Kittel, Gerhard (red.), *Wörterbuch zum Neuen Testament*, bd. 1, s 20-55, Stuttgart 1933/1966.
- Ulhorn, Gerhard, *Die christliche Liebesthätigkeit*, Stuttgart 1895.
- Wadensjö, Bengt, *Kyrkans framtidsväg diakonin*, Älvsjö 1986.
- Wallmann, Johannes, Philipp Jakob Spener, i: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXXI, s 652-666, Berlin/New York 2000.
- Zöckler, Otto, Elisabetherinnen, i: Hauck, Albert (red.), *Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, tredje upplaga, bd. 5, s 314-315, Leipzig 1898.
- zu Löwenstein, Hubertus Prinz, *Konstantin der Große – Schöpfer des christlichen Europa*, München/Wien 1983.